

## ATATÜRK VE TRANSKAFKASYA \*

Bu yazı Türk bağımsızlık savaşı esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın takip ettiği siyaset içinde Transkafkasya konusuna ve Türk Sovyet ilişkilerinin geniş bir çerçevesinde bölgenin önemine temas etmektedir.

Transkafkasya milletlerine odaklanıldığında en büyüğü olan Azerbaycan Türkleri, coğrafi olarak Ermenilerle meskun topraklarla Türkiye'den ayrılmaktadır. Tarihinin büyük bir kısmı baştan başa İran'ın çekimi doğrultusunda olmasına rağmen, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan ve Türkiye'nin bağları özellikle yenilikçi aydınlar arasında artan bir güçle geliyordu. Gelişmeye başlayan bu ilişkiler Osmanlı öncesinden daha öteye ulaştı ve 1908 Genç Türk devrimiyle uyarılarak güçlendi. İstanbul'daki yeni rejim, Rusya Türkleri arasında hâlâ revaç bulan Pantürkizm idealleriyle iyi tanzim edildiğini ispatladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kendi ideolojik eğilimleri için uygun zemini şimdi Türkiye'de bulan bazı Azerbaycan aydınları arasında yakın bağlantılar kuruldu. Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade gibi bazı tanınmış Azerbaycan aydınları Türkiye'ye yerleştiler ve İttihat ve Terakki Cemiyetinde önemli görevlerde bulundular.

Azerbaycan I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı askeri hareketlerinin defalarca stratejik bir hedefi haline gelmişti. Kafkasya'ya yapılan ilk hareket 1915 sonları ile 1916 başarılarındaki Enver Paşa'nın felaket getiren saldırısıyla sonuçlandı. Ardından 1918'de Rus Devrimini takiben Rus Kafkas cephesinin parçalanması üzerine, Osmanlı orduları gayelerine ulaştı. Osmanlılar Hazar Denizi'nin batı kıyısını işgal ettiler, ve bağımsızlığını ilan eden Gürcistan ve Ermenistan yanında kuruluş döneminde Osmanlı etkisinde şekillenen yeni Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. İttihatçı rejimin yıkılmasından önce ve bunu takiben Transkafkasya'daki Osmanlı askeri başarısı kısa sürdü ve sonuç olarak Osmanlı Devleti Mondros'da teslim oldu.

Azerbaycan şimdi geçici İngiliz işgaline uğrarken idare açık bir şekilde, güçlü bir Batı yanlısı olan Musavat Partisi'nin eline geçti. Bakü'nün İstanbul'daki Sultanın yönetimiyle ilişkileri resmiydi, fakat Azerbaycan coğrafi konumu gereği yabancı işgaline karşı Türk direniş hareketiyle karmaşık bir ilişki halindeydi, Orta ve Doğu Anadolu merkezli bu hareketin adeta bir üssü durumundaydı. Karmaşıklığın diğer bir boyutu da, ikisi de anti-empyralist Türk bloğunun içinde olan Mustafa Kemal Paşa'nın

---

\*Tadeusz Swietochowski, " Atatürk and Transcaucasia", *I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 1987*, Ankara 1994, s.651-659.

liderliğindeki milliyetçiler ve resmi İttihatçı yönetimin vatanperverleri arasındaki çatlağı. Güçlerini yeniden elde etmek konusunda arzulu olan İttihatçılar gerçekten M. Kemal Paşa'nın rakipleriydi ve o, hareketinin kazandığı kontrolünü İttihatçılardan korumayı başardı. Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarıyla, 1919 Eylül'ünde Sivas'ta toplanan Milli Kongreye katılan üyeler İttihat Terakki ve onun politikalarını tanımama konusunda yemin ettiler. Anadolu itaat altına alındığı sıralarda bu iki Türk grubu Transkafkasya'da artık daha çok konuşulur olmuştı.

Mondros mütareskesinden sonra Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesiyle Azerbaycan'daki Türk unsuru tamamen kaybolmadı. Azerbaycan hizmetine girmiş Osmanlı ordusunun eski subayları, öğretmenler ve idari memurlar Türk varlığının en belirgin işaretleriydi. 1919 yazında M. Kemal Paşa'nın batılı güçlere karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesiyle Türkiye'nin itibarı yerli halk arasında tekrar arttı. Henüz, Azerbaycan'daki Türk etkisi gücünü devam ettirirken, bu eğilim başlangıçta İttihatçılara yönelik idi. I. Dünya savaşının son günlerinde Enver Paşa Bakü'yü Anadolu'yu yeniden fethetmeye çalıştığı bir üs olarak gördü, ne var ki, Azerbaycan'ın merkezine ulaşma çabası başarısızlıkla sonuçlandı. Üvey kardeşi Azerbaycan kuvvetleri komutanı Nuri Paşa'da aynı niyetle harekete geçmişti, Mondros ateşkesinin ardından Osmanlı kuvvetlerini emrinin dinlendiği Azerbaycan'a geçirme girişiminde başarısız oldu. İttihatçılar batılı güçlerle mücadelede Sovyet Rusya ile işbirliğinden muhtemel yararlılıklar gördüler. M. Kemal Paşa da kendi tarafında aynı görüşe sahipti. Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Kongresinde (Temmuz-Ağustos 1919) M. Kemal, Türklerin yabancı istilasına karşı Rus halkının kahramanca mücadelesinden ilham almalarını öğütledi. Gayri resmi olarak ise, Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın müttefiki olduğu şeklinde belirtilmesine rağmen, Bolşevizmin milli hareketin ideolojisi olamayacağı hakkında bir sorun bulunmadığını çeşitli kereler ifade etti. Kemalistler ve İttihatçıların her ikisi de Bolşeviklerle bağlantı aradılar, ve bu amaca en uygun yerlerden birisi Musavatçılardan arındırılmış Azerbaycan'ın olduğu görüldü. Yöredeki ilk akla gelen Türk, I. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkarak İngiliz tevkifinden kaçmış Nuri Paşa orada tanınan bir şahıstı. 1919 Eylül'ünde Bakü'de Türk halkının gayri resmî temsilciliği onun himayesinde açıldı. Temsilcilik girişimi Türk mücadelesi için Bakü idaresinden iktisadi yardımı içeren desteği teşvik etmek içindi. Musavatçı kabine ise konuya farklı yaklaşıyordu, fakat İngiltere'nin husumetinden korktukları için kaçamak bir cevap verdiler. Türklerin, Azerbaycan Komünist Partisi *Himmak* eliyle Bolşeviklerle kurduğu gizli bağlar daha fazla ümit vericiydi. Türkler ve milliliği içeren Azerbaycan Komünistleri arasında ikili ilişkilerin başlaması duruma belirginleştirdi. Türk delegasyonu başkanı Nuri Paşa M. Kemal'e uzak olmamakla birlikte Dr. Fuat Sabit o sırada ona daha yakın bir kişiydi. Ekim ayında Sabit görüşmelerinin sonucunu Doğu Anadolu'da XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya rapor etti. "Sordum "-diye yazıyordu Sabit- "ülkemde bolşevizm için sosyal ve ekonomik temeller mevcut değilken; insanlarımızın kültür ve gelenekleri sosyal bir devrimin girişine aykırıyken onlar bize nasıl yardım edebilirler. Her yolda bize yardım etmeye hazır oldukları hususunda beni temin ettiler, ama şu andan itibaren başka bir ihtimal yoktur, sadece

iktisadi yardımı destekleyebileceklerdir, her ne miktarda ihtiyaç olursa bir defada verilecektir."

Diğer bir irtibat kanalı Halil Paşa'nın çabalarıyla açıldı. Osmanlı Şark Orduları sabık Kumandanı Halil Paşa Dünya savaşından sonra Sultanın emriyle tutuklandı, fakat milliyetçilere hizmet etmek gayesiyle kaçtı. Enver'in bir akrabası ve İttihatçıların ileri gelen etkili bir şahsı olmasına rağmen M.Kemal Paşa onun tecrübesinden yararlanmayı uygun gördü. Üstelik onun Anadolu dışında tutulmasını da uygun bularak, Halil Paşa'yı Sovyet Rusya'dan gelecek askeri yardımı düzenlenmesi için gizli bir görevle Transkafkasya'ya gönderdi. 1919 Aralığına kadar Halil Paşa aynı zamanda Musavat hükümetiyle bağlantıyı sürdürceği ve Bölgesel Bolşevik Komitesi'yle ilişki sağlayacağı Azerbaycan'a gitmişti. Halil Paşa'nın temel görevi Anadolu'yu Azerbaycan ile bağlayacak stratejik bir koridor sağlamak, bunun yanında Nahçıvan üzerindeki Ermeni yönetimine direnen gönüllülerle kuvvetlerini birleştirmektir. Türklerin Nahçıvan mücadelesine katılması batı basınında Ermenistan'a karşı müttefik bir hareket için Azerbaycan ve Kemalistler arasında gizli bir mukavele yapıldığı yolunda spekülasyonlara yol açtı. Bu söylentiler Versay konferansında Azerbaycan'ın bağımsızlığının muhafazasında batı desteği sağlamak için olağanüstü çaba sarf ederken sıkıntıyla karşılaşan Azerbaycan delegasyonu tarafından şiddetle inkar edildi.

Türlere gelince, milliyetçi ve ittihatçıların her ikisinin de, Azerbaycan'daki Musavat iktidarının devamı konusunda şüpheleri vardı. M. Kemal Paşa Amerikan Generali Harbord'la mülakatında zayıf Transkafkasya Cumhuriyetlerinin er ya da geç Rus hakimiyetine döneceği konusundaki kanaatini ifade etti aslında aynı görüş Türkiye'de de yaygındı. M. Kemal Paşa, Karabekirle müştereken, Transkafkasya konusunda Türklerin esas stratejisinin genel amaçlarını belirledi. Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesindeki menfaatleri bir Ermeni hükümeti, tarafsız bir Gürcistan ve Sovyet Rusya'ya dost bir Azerbaycan gerektiriyordu. Bu manada Azerbaycan, mücadele alanı olan Anadolu'ya Sovyet yardımının akacağı bir köprü hizmeti görecek. Bunun tam tersine, batı yanlısı aydınlar tarafından yönetilen bir Azerbaycan, milliyetçi Türk liderlerinin gözünde İngiliz emperyalizminin bir aracı ve Türkiye'yi dost Rusya'dan ayıran bir engeldi. İtilâf devletleri 1920 Ocağında Transkafkasya cumhuriyetlerini tanıma kapsamına aldıkları zaman, Mustafa Kemal Paşa buna açık bir şekilde tepki gösterdi. Askeri komutanlarına gönderdiği tamimde emperyalistlerin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın güçlendirilmek suretiyle Türkleri Bolşeviklerden ayırma plânlarının yapıldığını yazdı... "*bu plân başarıya ulaşır ve Kafkasya devletleri ülkemize karşı kalın bir duvar örülürse, Türkiye için sonuç kesinlikle direniş temellerinin çökmesi olacaktır*". Neticede, Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyeleri İtilâf Devletlerinin entrikaları hususunda İslamcı Azerbaycan hükümetinin kendi yerini belirlemesi için temasa geçilmesi ve Türkiye'ye karşı bir engel şeklinde harekette bulunmama iktidarı idi.

Kemalist hareket ve Musavat idaresi arasındaki ilişkilerde açık bir güvensizlik belirmesine rağmen Azerbaycan'daki Türk bağımsızlık mücadelesi taraftarlarının sayısı

artmaya devam ediyordu. Onlar halkın büyük bir bölümünden geliyordu: Aralarında, M. Kemal'in bu iki programı uygulanamaz ve hem Rusya'yla olan dostlukla hem onun Türk milliyetçiliği fikriyle uyumsuz olduğunu resmen açıklaması gerçeğinden rahatsız olmamış görünen Pantürkistler ve Panislamistler vardı. Bazı Azerbaycanlılar bu şekilde Panislamist ve Pantürkist fikirlerinden vazgeçmeyen İttihatçıların sonunda Anadolu'daki milliyetçilere üstün geleceğine inanmaktaydılar. Azerbaycan komünistlerine gelince, onlar bütün doğu İslam dünyası genelinde devrim başlangıcını Türkiye'de gördüler. Genellikle Azerbaycan'daki Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyen çeşitli gruplar Azeri milliyetçiliğinin özdeşleştiği Musavat Partisine karşı muhalefette birleştiler.

1920 baharına kadar Musavat hükümetinin batılı güçler tarafından terkedilmesi sonucunda Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına dayanmıştı. Kaçınılmaz olarak Mustafa Kemal Paşa'nın Bakü'deki özel temsilcileri askeri bir istila olmaksızın iktidarın barışçıl bir şekilde değişimini mümkün kılacak olan politik bir görevi üstlendiler. Bu amaca ulaşmak için Azerbaycan komünistleriyle birlikte hareket ettiler ve Bakü'deki küçük bir grup sürgünden oluşan gölge bir Türk komünist Partisi kurdular. Halil Paşa ve Fuad Sabit'in de katıldığı Bakü'deki Türklerin düzenlediği gizli toplantıda Azerbaycandaki buhranda Türk siyasetine yol gösterecek bir önerge benimsendi. Bu önergenin esasları şöyleydi: 1- Halihazırdaki, İngiliz taraftarı Azerbaycan hükümeti derhal devrilmelidir; 2- Yeni hükümet bolşeviklerle tam olarak işbirliği yapacak kabiliyette olmalıdır; 3- Türk ve Azerbaycan Komünist partileri istemedikçe Bakü işgal edilmemelidir.

Bu önergenin metni, Moskova'ya gidecek olan Türk askeri heyetine talimatlar verilme üzere Karabekir Paşa'ya iletilti. Yerli komünistlerin ilgilerini yansıtarak, Karabekir Azerbaycan'da Sovyet askeri hareketına gerek olmadığını vurguladı. Karabekir'in önerisi bazı değişikliklerle Mustafa Kemal'in 28 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği mektupta yer aldı, fakat bu mektup Haziran'a kadar Moskova'ya ulaşmadı. Azerbaycan halihazırda Sovyet nüfuzunun altına girmiş olduğundan Ankara hükümetinin arabuluculuk yapmasına gerek kalmamıştı.

Bunlar olurken, Kızıl Ordu 28 Nisan'da Bakü'ye girdi ve aynı gün yerli komünistler kansız bir şekilde ve hatta kanuni işlemlerle rejim değişikliğini gerçekleştirdiler. Bu işlemlerle Musavatçı parlamento idari kadronun can güvenlikleri ve milli bağımsızlığın sağlanması sözüne karşılık olarak iktidardan feragat etti. Neriman Nerimanov'un başkanlığındaki yeni komünist rejim öncelikle Ankara'yla ilişki kurmaya çalıştı, bunun Sovyet Azerbaycan'ının milli Türk kimliğini vurgulamak için olduğundan şüphe yoktur.

Bu noktada gelişmeler hakkında aşağıdaki bazı sonuçlar çıkarılabilir: 1919-1920'deki Azerbaycan sorunuyla uğraşışında Mustafa Kemal Paşa'ya, bağımsızlık mücadelesi gereklerinin değerlendirmesiyle, politik gerçekçilik anlayışının birleşimi rehberlik etti. Aynı zamanda daima Rusya'nın niyetleri konusunda dikkat gösterildi. Azerbaycan'ın milli ülküleri konusuna gelince, Mustafa Kemal Paşa'nın siyaseti, Sovyet idari sistemi içinde üst derecede statü kazanmış olan Azerbaycanlılar için muhtemel en

iyi başarıyı elde etmekte. Sovyet idaresini benimsemeyen Azerbaycanlılar içinse Kemalist Türkiye sığınacak ve hüsni kabul görecekleri bir yer olacaktır.

Tadeutz Swietochowski

Çev.: Hasan Mert